

МОРАЛ И ЕТИКА
НА
СПРАВЕДЛИВОСТТА
В СЪВРЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО

Фондация „Солидарно общество“

Издателство „Авангард Прима“
София, 2017

Статиите в сборника представляват доработените доклади на участниците в Дванадесетата национална конференция по етика, посветена на темата: „Морал и етика на справедливостта в съвременното общество“. Този научен форум е проведен на 18 ноември 2016 г. в РКИЦ – София.

Книгата се издава с любезното съдействие
на г-н Георги Пирински – депутат в Европейския парламент.

Съставители и научна редакция:

© Доц. Емилия Маринова, д-р по философия

© Проф. Максим Мизов, д.с.н.

Рецензенти:

Доц. д-р Станка Христова

Д-р Константин Пеев

ISBN 978-619-160-749-5

„Авангард Прима“, издател

Фондация „Солидарно общество“

София, 2017

СПРАВЕДЛИВОСТТА И МОРАЛЪТ В БЪЛГАРСКОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

*Стоян Ставру*¹

В „Метаномия на толерантността“ [1], поставих въпроса „Трябва ли правото да вземе страна?“ Струва ми се, че положителният отговор, до който достигнах, изисква да бъде подкрепен с конкретни примери от действащото българско право. По-долу съм представил случаите и механизмите, използвани в гражданското право, за да материализират и направят реално съществуващата идеята за доброто и злото (истината за тях) в юридически регулирания свят на хората. Понятието за справедливост в гражданското право се разглежда като част от съдържанието на по-голямото понятие за морал. Ето защо по-долу ще бъдат разгледани последователно различните употреби на справедливостта и морала в българското законодателства и в практиката на българските съдилища.

1. Справедливостта и чувството за справедливост

По-долу бих искал да разгледам значението на справедливостта *като основа за правораздаване*, а не толкова като обявен от закона принцип, на който да се подчинява регулирането на определени обществени отношения. В отменения *Граждански процесуален кодекс* от 1952 (в сила до 1.03.2008 г.) съществуваше обща разпоредба, която посочваше, че при липса на закон

¹ Гл. ас. д-р по право, д-р по философия в ИИОЗ, БАН.

съдът основава решенията си върху обичая и основните начала на правото и справедливостта (чл. 4, ал. 1 ГПК (отм.)). Сега действащият ГПК във второто изречение на своя чл. 5 посочва, че при липса на закон съдът основава решението си на основните начала на правото, обичая и морала. Промяната в редакцията на ГПК не следва да се разглежда като отказ от справедливостта като основа на постановяваните от българските съдилища съдебни решения (при липсата на закон). Причината за това е, че юридическото понятие за морал включва в себе си и справедливостта.

Конкретни препращания към съда обаче са останали в *редица специални закони* – основно в случаите, при които определени действия следва да бъдат оценени в парична стойност. Така, „по справедливост” от съда се решава спорът за възнаградението на търговския представител, когато такова не е изрично уговорено (чл. 37 от Търговския закон), както и спорът за възнаградението на автора по чл. 38, ал. 2 от Закона за авторското право и сродните му права (вж. също чл. 17, ал. 4 от Закона за промишления дизайн и чл. 12, а. 4 от Закона за топологията на интегралните схеми). Справедливостта е част от преценката на съда относно това дали е налице стопанска непоносимост на едно поето задължение (чл. 307 ТЗ).

Най-многобройна е съдебната практика във връзка с прилагането на разпоредбата на чл. 52 ЗЗД, съгласно която *обезщетение за неимуществени вреди* се определя от съда **по справедливост** (вж. също 631а, ал. 4 ТЗ). Върховният касационен съд (ВКС) многократно е допускар касационно обжалване по въпроса „относно съдържанието на понятието „справедливост”, изведено в принцип при определяне размера на обезщетението за претърпени неимуществени вреди в разпоредбата на чл. 52 ЗЗД”.

Макар и контекстуално – само с оглед определянето на размера на обезщетението при неимуществени вреди, това *съдържание на понятието „справедливост”* показва една специфична „употреба” на справедливостта като инструмент за преценка в процеса на правораздаване. ВКС посочва, че „справедливостта,

като критерий за определяне паричния еквивалент на моралните вреди, включва винаги конкретни факти, относими към стойността, която засегнатите блага са имали за своя притежател”. В този смисъл справедливостта по смисъла на чл. 52 ЗЗД не е абстрактно понятие, а тя се извежда от преценката на конкретните обстоятелства, които носят обективни характеристики – характер и степен на увреждане, начин и обстоятелства, при които е получено, последици, продължителност и степен на интензитет, възраст на увредения, обществено и социално положение (Решение № 176 от 13.10.2016 г. на ВКС по гр. д. № 964/2016 г., IV г. о., ГК; Решение № 15 от 27.01.2014 г. на ВКС по гр. д. № 3246/2013 г., IV г. о., ГК; Решение № 229 от 15.07.2013 г. на ВКС по гр. д. № 1179/2012 г., IV г. о., ГК; Решение № 394 от 18.01.2012 г. на ВКС по гр. д. № 1520/2010 г., III г. о., ГК; Решение № 391 от 13.01.2012 г. на ВКС по гр. д. № 201/2011 г., III г. о., ГК; Решение № 395 от 18.01.2012 г. на ВКС по гр. д. № 159/2011 г., III г. о., ГК; Решение № 3 от 13.02.2012 г. на ВКС по гр. д. № 637/2011 г., III г. о., ГК; Решение № 51 от 13.02.2012 г. на ВКС по гр. д. № 465/2011 г., IV г. о., ГК; Решение № 407 от 26.05.2010 г. на ВКС по гр. д. № 1273/2009 г., III г. о., ГК; Постановление № 4 от 23.XII.1968 г. на Пленум на ВС – ППВС). От значение са и множество конкретни обстоятелства, които носят обективни характеристики: „характер и степен на увреждане, начин и обстоятелства, при които е получено, последици, продължителност и степен на интензитет. При определяне размера на дължимото обезщетение за неимуществени вреди се преценяват вида и тежестта на причинените телесни и психични увреждания, продължителността и интензитета на претърпените физически и душевни болки, други страдания и неудобства, стигнало ли се е до разстройство на здравето, а ако увреждането е трайно – медицинската прогноза за неговото развитие” (Решение № 202 от 24.06.2015 г. на ВКС по гр. д. № 6375/2014 г., IV г. о., ГК; Решение № 69 от 18.03.2014 г. на ВКС по гр. д. № 4686/2013 г., IV г. о., ГК; Решение № 18 от 20.02.2014 г. на ВКС по гр. д. № 2721/2013 г., IV г. о., ГК).

В други свои решения ВКС посочва, че при определяне на дължимото обезщетение следва да се държи сметка и за обществените *представи за справедливост* в аспект на съществуващите общественно-икономически условия на живот (Решение № 191 от 24.11.2014 г. на ВКС по гр. д. № 1836/2014 г., III г. о., ГК; Решение № 5 от 13.03.2013 г. на ВКС по гр. д. № 638/2012 г., III г. о., ГК; Решение № 123 от 23.06.2013 г. на ВКС по гр. д. № 254/2014 г., III г. о., ГК; Решение № 241 от 16.11.2012 г. на ВКС по гр. д. № 1618/2011 г., III г. о., ГК).

По справедливост се определя и *кръгът на лицата, които имат право* на обезщетение за неимуществени вреди (Решение № 517 от 8.06.2009 г. на ВКС по гр. д. № 6128/2007 г., I г. о., ГК; Решение № 1241 от 20.12.2008 г. на ВКС по гр. д. № 4118/2007 г., III г. о., ГК). По въпроса относно кръга на лицата, които имат право на обезщетение за неимуществени вреди, е образувано тълкувателно дело № 2 от 2016 г. на Общото събрание на наказателна, гражданска и търговска колегия. Конкретният въпрос, на който ще търсят отговор върховните съдии на трите колегии е: Включват ли се в кръга на лицата, легитимирани да получат обезщетение за неимуществени вреди от смъртта на техни близки, братята и сестрите на починалия, както и неговите низходящи от втора степен? До този момент е безспорно, че право на такова обезщетение имат единствено три категории лица: съпругът, лицата, живеещи на съпружески начала с пострадалия, както и най-близките му роднини – низходящи и възходящи от първа степен и взетите за осиновяване, но неосиновени деца (ППВС № 4/1961 г.; ППВС № 5/1969 г., ППВС № 2/1984 г.).

Интерес съставлява и направеното от Конституционния съд (КС) на Република България разграничение между „справедливостта“ и „чувството за справедливост“. Поводът, за да се извърши това разграничение, е разпоредбата на чл. 3, ал. 1 от Закона за отнемане в полза на държавата на незаконно придобито имущество (ЗОПДНПИ), която посочва целите на закона. Съгласно нея ЗОПДНПИ има за цел да се защитят интересите на общес-

твото и да се възстанови **чувството на справедливост** у гражданите чрез предотвратяване и ограничаване на възможностите за незаконно придобиване на имущество и разпореждането с него. С Решение № 13 от 13.10.2012 г. на КС по к. д. № 6/2012 г. чл. 3, ал. 1 ЗОПДНПИ е обявен за противоконституционен в частта „и да се възстанови чувството за справедливост у гражданите“. КС посочва, че целта на закона е особено съществен негов елемент и трябва да бъде очертана ясно и точно, защото това има важно значение за логическото тълкуване на неясните норми от закона. Цел на всеки закон е да се осигури *постигане на изискването за справедливост* като общочовешка ценност. Не е легитимна обаче целта да се възстанови чувството за справедливост у гражданите, доколкото тя засяга техни индивидуални преживявания и отношение към законите: „Чувството за справедливост, както и поначало всички чувства не са обективни факти. Още по-малко те са правни категории, за да бъдат въздигани дори като цели на законите. Индивидуалните интереси не могат да бъдат цел на закон, защото той не се занимава с тях. Много закони при определяне на целите си изрично посочват защитата на обществения интерес или защита на свободите, правата и законните интереси на гражданите, но не и формиране на определени чувства.“ Така понятието за справедливост като цел на закона е изведено като обективна даденост, независеща от моралните чувства на лицата.

2. Моралът като „добри нрави“ в правото

В правната литература „**моралът**“ [2] се дефинира като „господстващите в дадено общество разбирания и понятия за добро и зло, справедливо и несправедливо“ [3]. Моралът е субсидиарен източник на правото в редица случаи, като най-общото позоваване на морала се съдържа в чл. 5 ГПК.[4] Моралът прозира и в някои относително определени понятия, изпъл-

звани правнотехнически при формулирането на конкретни правила за регулация, например: „по справедливост“ (при обезщетяване на неимуществени вреди по чл. 52 ЗЗД), „грижа на добрия стопанин“ (при определяне на съдържанието на задължението по чл. 63, ал. 2 ЗЗД, чл. 231, ал. 2, изр. 3 ЗЗД, чл. 253, ал. 2 ЗЗД), „разумен“ (срок по чл. 319 ТЗ, съотношение на замяна по чл. 262м, ал. 2 ТЗ, чл. 264в, ал. 2 ТЗ) или „подходящ“ (срок по чл. 87, ал. 1 ЗЗД, чл. 265, ал. 1 ЗЗД), и др.

Нека да разгледаме основните случаи, в които правото „разчита“ на морала и намира основание в него.

На първо място, моралът („добрите нрави“ [5]) функционира като **граница** [6] на признати от закона възможности и права – всяко действие, което не я пресича, е правомерно, юридически валидно и защитимо от правото. Тук могат да бъдат дадени множество примери.

Моралът е *граница при упражняването на някои конституционно признати права*. Конституцията на Република България посочва, че свободата на съвестта и на вероизповеданието не може да бъде насочена срещу морала (чл. 37, ал. 2 КРБ – принцип, който е доразвит в чл. 7, ал. 1 от закона за вероизповеданията). По същия начин правото на всеки да търси, получава и разпространява информация не може да бъде насочено срещу морала (чл. 41, ал. 1 КРБ, чл. 5 от Закона за достъп до обществената информация).

Добрите нрави ограничават и упражняването на правото на сдружаване (чл. 12, чл. 19, ал. 4, чл. 44, чл. 49, чл. 137 КРБ). Символите на политическите партии не могат да накърняват общочовешките ценности и да противоречат на добрите нрави (чл. 5, ал. 2 от Закона за политическите партии). Фирмата (наименованието на търговците) трябва да отговаря на истината, да не въвежда в заблуждение и да не накърнява обществения ред и морала (чл. 7, ал. 2, изр. 2 ТЗ). Същото изискване – да не накърнява добрите нрави, е предвидено и за наименованието на юридическите лица с нестопанска цел (чл. 7, ал. 2 ЗЮЛНЦ), както и за

читалището (чл. 9, ал. 5 от Закона за народните читалища). Ако дейността на читалището противоречи на добрите нрави, то се прекратява по искане на прокурора с решение на окръжния съд (чл. 13, ал. 1 т. 3, б. „б“, предл. 3 ЗЮЛНЦ, чл. 27, ал. 1, т. 1, предл. 3 ЗНЧ). При юридическите лица с нестопанска цел искането за прекратяване може да бъде направено, освен от прокурора, и от всяко заинтересовано лице. Недействително е и търговско дружество, чийто предмет на дейност противоречи на добрите нрави (чл. 70, ал. 1, т. 4, предл. 2 ТЗ).

Моралът беше (чл. 65, ал. 2 от Закона за митниците беше отменена в периода между изготвянето на статията и предаването ѝ за печат – с Държавен вестник, бр. 58 от 2016 г.) основание за налагането на определени митнически ограничения и забрани – например отказ за внос на определени експонати (пластинати), които нарушават изискванията на морала.

Противоречието на едно деяние на морала и добрите нрави е основание за квалифицирането му като „противообществена проява“ по смисъла на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (чл. 49а, т. 1 ЗБППМН).

Забранява се принуждаването на ученици и студенти да извършват опити с животни, при които се причинява травма или трайно увреждане на животните, ако това противоречи на моралните или религиозните им убеждения [7], освен ако целта на опита е усвояване на конкретни практически умения (чл. 158, т. 2 от Закона за ветеринарномедицинската дейност).

Добрите нрави са посочени от закона и като *граница на свободата на договаряне* (чл. 9 и чл. 26, ал. 1, предл. 3 ЗЗД, чл. 57, ал. 2 КТ, чл. 341 ТЗ, както и чл. 42, б. „в“ ЗН). Съгласия, които накарняват добрите нрави – изискванията за честност, почтеност и благоприличие, не се разпознават (признават) от закона като валидни и обвързващи споразумения, чието изпълнение би могло да бъде осигурено с помощта на държавната принуда. В случая не става въпрос за забрана и наказание, а за отказ от

страна на правото (държавата) да подкрепи с прилагането на своите механизми на принуда съгласие, което противоречи на добрите нрави (истината за тях).

Наличието на противоречие с добрите нрави се преценява и при одобряване от съда на съдебна спогодба (чл. 234, ал. 1 ГПК, чл. 384, ал. 2 ГПК, чл. 79, ал. 2 от Закона за отнемане в полза на държавата на незаконно придобито имущество, също чл. 382, ал. 7 НПК), както и при постановяване на решение при признаване на иска (чл. 237, ал. 3, т. 1 ГПК). И в двата случая – одобряването на спогодбата/постановяването на решението не е допустимо, когато спогодбата, съответно – признатото право, противоречат на добрите нрави. Съдът не издава заповед за изпълнение в случаите, когато искането е в противоречие с добрите нрави (чл. 411, ал. 2, т. 2 ГПК). Съгласно чл. 574 ГПК не могат да се извършват нотариални действия относно противоречащи на добрите нрави сделки, документи или други действия. Всички цитирани разпоредби отказват да признаят юридическа валидност и държавна подкрепа на права и претенции, които накърняват добрите нрави.

Съществуват и случаи, при които противоречието с добрите нрави на самата процедура по постигане на съгласието води до неговата недействителност. Така например продажбата на търг на културни ценности, сключена в резултат от действия, които противоречат на добрите нрави, може да бъде обявена за недействителна по искане на всеки заинтересован в 10-дневен срок от възлагането (119, ал. 6 от Закона за културното наследство).

Противоречието с добрите нрави е основание да се откаже регистрацията на търговска марка (чл. 11, ал. 1, т. 6, предл. 2 от Закона за марките и географските означения) и на промишлен дизайн (чл. 11, ал. 2, т. 1 от Закона за промишления дизайн). Не се издават патенти за изобретения, чието търговско използване би нарушило добрите нрави, в т. ч. отнасящи се до: методи за клониране на хора; методи за изменение на генетичната идентич-

ност на човешки зародиш; използване на човешки ембриони за промишлени или търговски цели; методи за модифициране на генетичната идентичност на животни, когато има опасност това да им причини страдания, без да има някаква съществена полза от медицинска гледна точка за хора или животни, както и на животни, получени чрез такива методи (чл. 7, ал. 1, т. 1 от Закона за патентите и регистрацията на полезните модели);

На второ място, има конкретни случаи, в които моралът не е граница, а определител на съдържание – той определя кое е правомерно и кое не, „призован“ е от закона сам да регулира правни отношения. В тези случаи моралът (добрите нрави) е **изискване**, неспазването на което води до юридическа отговорност.

Ето няколко *конкретни примера*. Изискванията на добрите нрави са част от съдържанието на понятието „добросъвестна търговска практика“ в конкурентното право: това са правилата, определящи пазарното поведение, които произтичат от законите и обичайните търговски отношения и не нарушават добрите нрави (параграф 1, т. 2 от ДР на Закона за защита на конкуренцията). Неспазването на тези правила води до различни форми на юридическа отговорност.

Участващите в съдебните производства лица и техните представители, под страх от отговорност за вреди, са длъжни да упражняват предоставените им процесуални права добросъвестно и съобразно добрите нрави (чл. 3 ГПК).

Етажните собственици са длъжни да не накърняват добрите нрави (чл. 6, ал. 1, т. 7 ЗУЕС). Собственикът на етаж или на част от етаж се изважда от сградата по решение на общото събрание за срок до три години, ако систематически нарушава добрите нрави (чл. 45, ал. 1, б. „в“, предл. 3 ЗС).

Наемните правоотношение за ползване на общински жилища се прекратяват при нарушаване на добрите нрави от страна на наемателите (чл. 46, ал. 1, т. 3 от Закона за общинската собственост), дори и когато тези нарушения не представляват

нарушения на закона и на останалите условия по договора за наем. По този начин законът индиректно въвежда като основно задължение по договора за наем на общински [8] жилища изискването за спазване на добрите нрави.

Зачитането на общественият морал е една от предпоставките за придобиване на българско гражданско по натурализация. Съгласно чл. 19 от Закона за българското гражданство молбата на лице, което отговаря на условията за придобиване на българско гражданство по натурализация, се отхвърля, ако с оглед на поведението му съществуват сериозни причини да се смята, че молителят представлява заплахата за обществения ред, обществения морал, общественото здраве или за националната сигурност. Същото условие е предвидено и при възстановяване на българско гражданство (чл. 26, ал. 1, т. 1 ЗБГ). Всеки, който иска да стане част от българското общество като общност с морална идентичност, следва да зачита и да се „вписва“ в тази идентичност.

Моралът има значение на определител и в спорта. Съгласно чл. 41, ал. 1, т. 1 от Закона за физическото възпитание и спорта държавата, специализираните държавни органи и спортните организации защитават и развиват моралните и етичните основи на спорта.

При придобиване на правоспособност всеки адвокат се заклева в морала: „Заклевам се да изпълнявам добросъвестно задълженията си като адвокат в съответствие с Конституцията, законите на Република България и морала, да бъда достоен за необходимите за професията доверие и уважение и чрез поведението си при нейното упражняване и в обществото да проявявам уважение към съда и органите на властта, да защитавам с всички допустими от закона средства правата и законните интереси на моите доверители и подзащитни и да не издавам тайните им. Заклех се.“ (чл. 9, ал. 1 от Закона за адвокатурата). Едно от изискванията, за да стане едно лице адвокат е „да притежава необходимите нравствени и професионални качества за упраж-

няване на адвокатската професия” (чл. 4, ал. 1, т. 5 3А)

Спазването на изискванията на морала има своето важно значение в медицинското право. Медицински специалист, който допуска системно нарушения при упражняване на професията си поради небрежност или незнание, допуска груби грешки в работата си или извършва неморални деяния, като използва служебното си положение, ако не подлежи на по-тежко наказание, се наказва с лишаване от право да упражнява професията си за срок от три месеца до две години (чл. 222, ал. 2 33). Съгласно чл. 25 от Кодекса за професионална етика на лекарите в България лекарят не може да провежда изследвания, които биха навредили на психиката, достойнството и морала на лицето. Самият лекар, по силата на свои убеждения (морални, религиозни и др.), има право да откаже прекъсване на нормална бременност (чл. 32 от КПЕЛБ). Отчитането на „моралните аспекти” е предвидено от закона и в случаите на клинични изпитвания върху малолетни и непълнолетни лица (чл. 100, т. 1 и чл. 101, ал. 2, т. 1 от Закона за лекарствените продукти в хуманната медицина).

Разумното и добрите нрави са критериите, въз основа на които се допуска използването от работника или служителя, който извършва работа от разстояние, на предоставените му оборудване, интернет и комуникационни връзки. Съгласно чл. 107и, ал. 6, изр. 2 КТ извън пряката си работа работникът или служителят може да ги използва в рамките на разумното и добрите нрави.

Важна част от случаите, които са свързани с морала като изискване за съдържание, са разпоредбите, грижещи се за *нравственото развитие на детето*.

Правото на нравствено развитие на детето е обявено в чл. 10, ал. 1 33Дт: всяко дете има право на закрила за нормалното му физическо, умствено, нравствено и социално развитие и на защита на неговите права и интереси (също чл. 11, ал. 1 33Дт). От друга страна, при упражняване на правата си детето трябва да спазва обществения ред и морала (чл. 15а от Закона за закрила

на детето).

Родителите носят отговорност за нравственото развитие на децата си (чл. 8, ал. 8 – при неоказване на надзор, и ал. 10 – при пускане на детето за участие в неподходящи телевизионни или радиопредавания ЗРТ). При опасност за нравственото развитие на детето – това дете се обозначава от закона като „дете в риск“ (параграф 1, т. 11, б. „в“ ДР на ЗЗДт), то може да бъде настанено извън семейството (чл. 25, ал. 1, т. 4 и т. 6 ЗЗДт), а на родителят да бъде наложено наказание (чл. 45, ал. 4 и ал. 15 ЗЗДт). Създаването на условия, които не застрашават физическото, психическото и нравственото развитие на децата, се обозначава от закона като „специализирана закрила на обществени места“ (параграф 1, т. 17 ДР на ЗЗДт).

Чрез министъра на културата държавата поема ангажимент за внасяне на политика за закрила и развитие на културата, подпомагаща умственото, духовното, моралното и социалното развитие на детето (чл. 6а, ал. 4, т. 6, б. „б“ от Закона за закрила на детето). Обществено-експертните съвети към министерството на културата могат да изразяват мнения в случаи, когато определени произведения на изкуството и културата накърняват добрите нрави и морал, открито проповядват насилие, порнография, расова, религиозна и национална нетърпимост или застрашават развитието на подрастващите (чл. 16, ал. 4 от Закона за закрила и развитие на културата). Съгласно чл. 20, т. 1 от Закона за закрила и развитие на културата за утвърждаване на духовните ценности на нацията и общочовешките норми и морал министърът на културата и генералните директори на Българското национално радио и Българската национална телевизия сключват всяка година договори за програми и предавания в областта на културата, включително и за телевизионни филми, радио- и телевизионен театър, като в договорите се определят задълженията на Българското национално радио и Българската национална телевизия по създаването, представянето и разпространението на културните ценности с приоритетно присъствие на висококу-

дожествена българска продукция. Ангажимент към морала има и осъществяването от държавата образование: на децата (чл. 171, ал. 1, т. 13 ЗПУО, чл. 178, ал. 1, т. 11 ЗПУО, чл. 184, ал. 1 ЗПУО) и на педагогическите специалисти (чл. 246, ал. 1 ЗПУО) се предоставят „морални награди“. „Дете или ученик в риск“ е дете или ученик в опасност от увреждане на неговото морално развитие (параграф 1, т. 6, б. „в“, предл. 3 ДР на ЗПУО). Наименованието на детската градина, училището, центъра за подкрепа за личностно развитие и специализираното обслужващо звено трябва да отговаря на истината, да не въвежда в заблуждение и да не накърнява обществения ред и морала (чл. 30, ал. 2 от ЗПУО).

Осигуряването на нравственото развитие на подрастващите е отчетено от закона при допускането на възможността за работа по трудово правоотношение на непълнолетни лица: по изключение могат да се приемат на работа и лица от 15 до 16 години (трудова дееспособност настъпва на 16 години) за извършване на работи, които са леки и не са опасни или вредни за здравето и за правилното им физическо, умствено и нравствено развитие и чието изпълнение не би било пречка за редовно посещение на училище или за участие в програми за професионално ориентирани или обучение (чл. 301, ал. 2 КТ). По изключение на ученически длъжности в цирковете могат да се приемат момичета, навършили 14 години, и момчета, навършили 13 години, а за участие в снимане на филми, подготовка и изнасяне на театрални и други представления могат да се привличат и лица, ненавършили 15 години, при облекчени условия и в съответствие с изискванията за правилното им физическо, умствено и нравствено развитие (чл. 301, ал. 3 КТ). В допълнение към това се забранява приемането на лица от 16 до 18 години на работи, които са тежки, опасни или вредни за здравето и за правилното им физическо, умствено и нравствено развитие (чл. 303, ал. 1 КТ).

Подобни цели преследва и изискването медийни услуги по заявка, които могат сериозно да увредят физическото, умствено-

то или моралното развитие на децата, да се предоставят само по начин, гарантиращ, че децата обичайно няма да чуят или видят такива медийни услуги по заявка (чл. 19, ал. 1 от Закона за радиото и телевизията). Филми, чието съдържание противоречи на общоприетите морални норми, които възхваляват или оневиняват жестокост, насилие или употреба на наркотици, подбуждат към ненавист на основата на расов, полов, религиозен или национален признак, не се категоризират (чл. 37, ал. 5 от Закона за филмовата индустрия). Законът за радиото и телевизията признава съществуването на морална вреда за децата, която трябва да бъде избегната: търговските съобщения не трябва да създават опасност за физическа или морална вреда на децата (чл. 75, ал. 9, т. 1 ЗРТ). Не се допуска разпространяването на търговски съобщения, съдържащи порнография или подтикващи към насилие и незачитане на човешкото достойнство, както и към поведение, което нарушава обществения ред и общоприетите морални норми. Не се допускат търговски съобщения с еротично съдържание с участие на деца или предназначени за тях. (чл. 77 ЗРТ).

На трето място, следва да бъдат разгледани случаите, при които **добросъвестността** е посочена като **критерий с юридическо значение** (изискване за съобразяване с правилата на честността, почтеността и коректността).

Добросъвестността се *отчита* при:

- тълкуването на договорите и волята на страните (чл. 20 ЗЗД);
- с оглед възникването на гражданска (имуществена) отговорност: при недобросъвестно водене на преговори по чл. 12 ЗЗД; при недобросъвестно изпълнение на поето с договор задължение по чл. 63 ЗЗД, чл. 8, ал. 1 и чл. 125 КТ; предвиждането на по-тежка договорна отговорност при недобросъвестност по чл. 82, изр. 2 ЗЗД; недобросъвестният в неизпълнението си длъжник отговаря не само за предвидените при сключването

на договора, а за всички преки и непосредствени вреди, включително непредвидените; при недобросъвестност на възискател по чл. 482, ал. 4 ГПК; лицата, които практикуват неконвенционални методи, са длъжни да упражняват своята дейност добросъвестно (чл. 168, т. 1 ЗЗ);

- при освобождаване от задължение (институтът на стопанската непоносимост и възможността да се измени или прекрати договора в случаите, при които са настъпили такива обстоятелства, при които изпълнението му би противоречало на справедливостта и добросъвестността – чл. 307 ТЗ);

- при уважаването на определени правни претенции: прилагането на принципа *nemo auditur propriam turpitudinem allegans* – никой не може да черпи права от собственото си неморално поведение. Така например гаранцията за изплащане на определена част от трудовото възнаграждение на работника само при добросъвестно изпълнение на трудовите му задължения, чл. 245, ал. 1 КТ, чл. 405а, ал. 3 КТ. Добросъвестност е необходима и по чл. 353 КТ при признаването на трудов страж по недействително трудово правоотношение. За противопоставимостта на възражения, които следват от недобросъвестно поведение, виж също чл. 464, 465, 473, ал. 2 ТЗ). Право на обезщетение при мнимо представителство се дължи само когато другата страна е била добросъвестна – чл. 42, ал. 2 ЗЗД. Отказва се право на задържане на вещта при недобросъвестност – чл. 91, ал. 1 ЗЗД. Правата на недобросъвестния владеец относно направените от него подобрения нарастват в случаите, когато собственикът е знаел и не се е противопоставил на извършването на тези подобрения – чл. 74, ал. 2 ЗС);

- с оглед продължаване на делото за развод и при разпределяне на разноските по делото. Ако искът за развод не се основава на вината на преживелия съпруг или ако той при иск за унищожаване на брака е бил добросъвестен, делото за развод се прекратява със смъртта на другия съпруг-ищец по дело-

то – чл. 327, ал. 2, изр. 2 ГПК; Съдебните разноси по брачните дела се възлагат върху виновния или недобросъвестния съпруг. Когато няма вина или недобросъвестност или когато и двамата съпрузи са виновни или недобросъвестни, разноските остават в тежест на всеки от тях, както са ги направили (чл. 329 ГПК);

Добросъвестността може да бъде отчетена и като *незнание на определено обстоятелство* при определянето на съдържанието на определени правни последици. Например:

- чл. 17, ал. 2, чл. 41, ал. 2, чл. 135, ал. 1, изр. 3 ЗЗД, чл. 89, ал. 2 ТЗ, чл. 141, ал. 6 ТЗ, чл. 235, ал. 5, чл. 646, ал. 7, изр. 1 ТЗ, чл. 647, ал. 3 ТЗ, според които трети добросъвестни лица (приобретатели) са предпазени от евентуални претенции (за обвързаност, за недействителност, за отмяна и др.);

- чл. 75, ал. 1 КТ, според който когато трудовият договор бъде обявен за недействителен и работникът или служителят е действал добросъвестно при сключването му (т.е. не е знаел за съществуването на порока, водещ до недействителност), отношенията между страните по договора до момента на обявяване на неговата недействителност се уреждат както при действителен трудов договор;

- чл. 271, ал. 1 КТ, според който работникът или служителят не е длъжен да връща сумите за трудово възнаграждение и обезщетения по трудовото правоотношение, които е получил добросъвестно (т.е. без да е знаел, че не се дължат);

- чл. 422, ал. 3, изр. 2 ТЗ, според който банката не носи отговорност, ако преди получаване на уведомлението добросъвестно е платила сума на лице, което въз основа на недвусмислени обстоятелства се явява овластено да получи сумата (плащане на путативен кредитор, чл. 75, ал. 2 ЗЗД);

Добросъвестността като незнание по правило се предполага в правото (чл. 636, ал. 2, изр. 2 ТЗ).

Отстъпления (*еманципация на правото от морала*) се наблюдава при уредбата на възможностите за позоваване на

морални правила при тълкуване на закона и при прилагане по аналогия. Моралът отпадна от критериите, които се използват при тълкуването на правните норми с оглед достигане до техния смисъл (промяната на чл. 46, ал. 1 ЗНА с ДВ, бр. 46 от 2007 г.), както и при преодоляване на непълноти в правото (промяната на чл. 46, ал. 2 ЗНА с ДВ, бр. 46 от 2007 г.). Останаха единствено „основните начала на правото“, към които може да бъде причислена и справедливостта като феномен, гравитиращ към съдържанието на морала). Така развитието на правото, което най-често се постига именно чрез попълване на съществуващите в него непълноти, беше отделено от „присъствието“ на морала – за неуредените случаи не се „призовава“ морала („моралната истина“), а „основните начала на правото“, като по този начин решението е заключено и се търси в самото право (правна херменевтика). В същото време обаче с приемането на новия ГПК (2007) моралът замени справедливостта като източник, който може да бъде използван от съда при решаването на поставените пред него спорове, когато липсва закон: „Съдът разглежда и решава делата според точния смисъл на законите, а когато те са непълни, неясни или противоречиви – според общия им разум. При липса на закон съдът основава решението си на основните начала на правото, обичая и морала.“ (чл. 5 ГПК)

След направеното кратко представяне на разпоредби от действащото българско гражданско право, които защитават морала като обективна даденост – източник на валидни правила, следва да бъдат поставени няколко важни въпроса.

Има ли основание поддържането на подобен съюз между морала и правото? Следва ли правото да оттегли своята подкрепа за морала и да се самоизчерпва със себе си („основните начала на правото“ – термин, в който въпреки всичко отново може да разпознаем силуета на морала)? Възможно ли е въобще съществуването на жизнеспособно право, което не търси своето основание в морала като обективно даден феномен в общността? Не води ли субективизацията на морала (превърщането му в

чувство, нагласа, съзнание) до неговата безоснователност в правото – свеждането му до една „обикновена“ претенция, неразличаваща се от останалите? И още един като че ли изненадващ въпрос: ако моралът е мъртъв, то не е ли мъртво и правото?

Разглеждането на този въпрос обаче изисква отделна статия.

БЕЛЕЖКИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- [1] **Ставру**, Ст. Метаномия на толерантността. С., 2016, с. 96-112.
- [2] Добрите нрави като граница на договорната свобода се определят именно като „господстващия морал в обществото на определен етап от неговото развитие“ [**Павлова, М.** 2002. *Гражданско право – обща част*. С., с. 533].
- [3] **Тасев, С., М. Марков.** 2008. *Гражданско право – помагало*. С., с. 33. Понататък авторите посочват, че добрите нрави са „критерии и норми за поведение, приети от значителна част от обществото“ [Пак там, с. 213]. За разглеждането на „добрите нрави“ като категория, която следва да се отграничи от морала и дефинирането им като „трансформация на моралните критерии в правила за поведение“ вж. [**Димитров, М.** 2013. *Основанията за нищожност по чл. 26, ал. 1 ЗЗД*. С., с. 221-222].
- [4] Не бих искал да влизам в общотеоретичния спор относно ролята на морала сред източниците на правото – област, на която е посветена скорешна дисертация, към която препращам [**Гройсман, С.** 2016. *Морал и юридическа валидност според съвременния правен позитивизъм. Автореферат*. С.]. В посочения дисертационен труд моралът се „вгражда“ в процеса на правоприлагането чрез използваната от съдиите морална аргументация, като своеобразен контекст на правоприлагането. В това се изразява „идеята за „отворена контекстуалност“ на начина, по който моралът влияе върху прилагането на правните принципи като юридически валидни морални стандарти“ [Пак там, с. 52]
- [5] „Добрите нрави“ е най-често използваният в българските закони израз, обозначаващ морала. Както и посочените по-горе изрази („по справедливост“, „разумен“, „подходящ“ и пр.), позоваването на „добрите нрави“ има бланкетен характер и води до предоставянето на дискреционна власт в полза на правоприлагащия [**Гройсман, С.** 2014. Понятието „добри нрави“ и въпросът за идентифицирането на защитавания от правото морал. – В: Новкиришка-Стоянова, М. (съст.) *Theo Noster. Сборник в памет на гл. ас. Теодор Пиперков*. С., с. 349]. Авторът разглежда три различни подхода при определянето на съдържанието на „добрите нрави“ – субективен, идеологически и социологически, като предлага четвърти – политико-

- юридически подход, при който „добрите нрави“ се състоят в т. нар. „официален морал“ – съвкупността от „идеи относно нравствени въпроси, засъществени в обществото и отразени в законодателството“ [Пак там, с. 363].
- [6] **Ставру, Ст.** 2013. Добрите нрави в договорното право – идеология на границата. – В: *Професионален правен сайт „Предизвикай правото!“*, публикувана на 17 март 2013 г. и достъпна на следния адрес: <http://challengingthelaw.com/grajdansko-pravo/dobri-nravi-nishtojnost/>, препубликувана в **Ставру, Ст.** Видения в кутията на Пандора. Биоправо. Книга Втора. Мутации при човешката репродукция. Карнавална смърт – правни аспекти. С., 2014, с. 260-275.
- [7] Прави впечатление, че в този случай законодателят разглежда моралът като „убеждения“, за разлика от останалите разпоредби, където моралът е обективна обществена даденост.
- [8] Подобна разпоредба съществува и при отдаването под наем на ведомствени жилища на Министерството на отбраната – вж. чл. 27, т. 3 от Наредба № 3 от 19.08.1998 г. за настаняване в жилища, ателиета и гаражи от ведомствения жилищен фонд на Министерството на отбраната.
- Гройсман, С.** 2016. *Морал и юридическа валидност според съвременния правен позитивизъм. Автореферат.* С.
- Гройсман, С.** 2014. Понятието „добри нрави“ и въпросът за идентифицирането на защитаваания от правото морал. – В: Новкиришка-Стоянова, М. (съст.) *Theo Noster. Сборник в памет на гл. ас. Теодор Пиперков.* С.
- Димитров, М.** 2013. *Основанията за нищожност по чл. 26, ал. 1 ЗЗД.* С.
- Павлова, М.** 2002. *Гражданско право – обща част.* С.
- Ставру, Ст.** 2013. Добрите нрави в договорното право – идеология на границата. – В: *Професионален правен сайт „Предизвикай правото!“*, публикувана на 17 март 2013 г. и достъпна на следния адрес: <http://challengingthelaw.com/grajdansko-pravo/dobri-nravi-nishtojnost/>, препубликувана в **Ставру, Ст.** Видения в кутията на Пандора. Биоправо. Книга Втора. Мутации при човешката репродукция. Карнавална смърт – правни аспекти. С., 2014, с. 260-275.
- Тасев, С., М. Марков.** 2008. *Гражданско право – помагало.* С.